

Bara vanligt vatten!

Elisabeth Mansén

Just när man trodde att den gamla kurortskulturen definitivt var död och alla undergörande källor hade sinat formligen väller det fram nya lyxiga spa-anläggningar. I prospekt och annonser lovar de både kroppsligt och själsligt helande av de fragmenterade postmoderna personer som väljer att investera en liten del av sin dyrbara tid och en större portion av sina mer umbärliga pengar i denna form av rekreation.

Språket har förändrats: sensualismen är mycket mer explicit och New Age-terminologin ger oanade möjligheter att tala om universum och nageltrång, skapelseordning och tillfälliga yrselanfall i samma andetag. Metoderna är naturligtvis nya: exfolieringskrämer har ersatt skrubbande badmadamer, aerobisk träning och färgterapi har avlöst gymnastikmaskiner och radiuminhalatorer.

Handböckerna för brunnsgäster har också ändrat karaktär. Borta är de långa raderna av torra instruktioner uppdelade i många underavdelningar som reglerade förberedelsen för gångna tiders brunnskur som om det gällde ett esoteriskt alkemiskt experiment. Ingen tar längre risken att effektivt ta död på önskan att göra en brunnresa genom att nämna alla de obehagliga sjukdomar man kan lida av – alltifrån mindre problem som skrofler och kliande eksem till kräfta och epilepsi – och som hälsovattnet på olika intrikata, men inte alltid så behagliga, sätt kan lindra. I stället väcker man lusten att vila viktlös i ett väldoftande vildblomsbad och samtidigt genomgå

en inre och yttre rening. Inom de bassänggröna vadderade plastpärmarna till publikationen *Spa* (1998) får man i en väldisponerad faktaruta lära sig de andningsövningar som ska ge ”djup harmoni” på 12 minuter och 20 sekunder. Exakt. En meditation som vitaliserar både kropp och själ tar lite längre tid, men det handlar fortfarande om minuter. ”Du släpper allt som hindrar livsenergin att flöda fritt i kropp och sinne” (Frankell 1998:156).

Men en hel del av det som ser ut som dagsländor och tidstypiska utslag av 1990-talets kroppskult har djupa idéhistoriska rötter. Den flödande livsenergin ville man nå fram till då som nu, och mycket av den gamla kurortstraditionens tankefigurer finns kvar. Det mest grundläggande är helhetsynen på människan och övertygelsen om att andligt och kroppsligt intimt hänger samman och påverkar varandra. Brunnskurerna gjorde tidigt anspråk på att vara radikalkurer som utrotade det onda i grunden, och för att kunna avlägsna hela det vittförgrenade rotsystemet måste boten omfatta både kropp och själ. Det som då kallades det rätta sinnelaget beskrivs nu i termer av attityder eller kanske våglängder, men man är ense om att en människa kan bli obotligt sjuk genom att stänga sitt sinne för välgörande inverkan. Därför måste brunnsgästen först slappna av, öppna sina sinnen och finkalibrera sin sinnesstämning.

Vissa sjukdomar har en genomgående stark ställning inom brunnslivet. Det gäller lättare nervösa besvär, men också reumatism och

rörelsehinder. Men då liksom nu rekommenderades en brunnskur ofta på vagare grunder än en specifik sjukdom. Efter en lång och tröttsam vinter ordinerades under gångna sekler en stärkande brunnskur, särskilt för svaga kvinnor, sjukliga barn och överansträngda män. Brunnsvistelsen kunde också brukas i förebyggande syfte, för att stärka konstitutionen och bygga upp motståndskraften mot kommande sjukdomar och ålderskrämpor. Även om det uttrycks i andra termer finns liknande tankar på friskvård och rekreation även i dag.

Till de återkommande dragen hör också hoppet om att botemedlet mot det onda är något man kan hitta, något som finns i naturen och som det bara gäller att upptäcka. Det kan rymma mystiska eller magiska krafter, men till det yttre är det enkelt och lättillgängligt. Som vatten.

Genom att inrätta en svensk hälsobrunn vid Medevi i slutet av 1600-talet omsätter man i praktik övertygelsen att det på vetenskaplig grund kan hävdas att vattnet är ett läkemedel för invärtes bruk. Under flera sekel framöver står brunnläkarna enade kring vattnets hälsobringande effekter, men de är inte lika säkra på hur vattnet åstadkommer denna verkan. Nya vetenskapliga discipliner inrättas och med tiden samlas hyllmeter av lärda skrifter i ämnen som hydrologi och balneologi, men något slutligt svar på frågan hur vattenkuren går till får man inte, även om det råder en långtgående konsensus kring vilka faktorer som är aktuella. Förutom vattnets mineraler och salter talas det om luftombyte, ordnad livsföring, regelbunden mat och vila, motion och promenader, tillgången till frisk luft, samt närheten till naturen.

I denna artikel ska jag fokusera på den andra av två ytterlighetspositioner i diskussionerna av det undergörande vattnet. Vid den första polen formuleras den lockande tanken att vi i framtiden skulle kunna klara oss utan läkare och sjukhus, utan obehagliga

mediciner och smärtsamma operationer, utan alla omständliga kurer med märkliga tinkturer och preparat. Allt vi behöver är ett Vattenapotek, samt kunskapen om hur det ska brukas.

Denna tanke bygger på föreställningen att det är vattnets olika beståndsdelar av mineraler och salter som utgör de verksamma komponenterna. Det var den helt dominerande teorin under brunnskulturens första århundraden. Därför anlätade man sin tids mest namnkunniga kemister – Urban Hiärne eller Jöns Jacob Berzelius – för att göra vattenanalyser ner till minsta tusendels gram. Varje hälsokälla fick på så sätt sin profil och ansågs verksam mot en viss uppsättning sjukdomar, med påföljd att man fick resa land och rike kring för att bota sina mångfaldiga krämpor. Med tiden rådde man bot på detta, först genom att importera vatten från andra brunnar, sedan genom att lära sig att tillverka artificiella mineralvatten där de önskvärda ingredienserna tillsatts i lagom mängd. Det är i förlängningen av denna tradition som tanken på ett vattenapotek uppstår.

Men en stunds eftertanke får den första entusiasmen att svalna. Om det är de olika ingredienserna som är verksamma betyder väl inte vattnet så mycket? Då kan man i princip tänka sig ett ”vattenapotek” utan vatten och i så fall är man tillbaka i det gamla vanliga apoteket. Man kan naturligtvis modifiera tanken och ändå mena att vattnet är viktigt, dels i sig och dels som lösningsmedel. Båda dessa åsikter företräds inom den svenska kurortskulturen.

Vid den andra polen finner vi dem som säger att man kan lämna hela den långa diskussionen om vattnets olika verkande ingredienser åt sidan. Det avgörande är inte någon särskild beståndsdel, utan det vanliga, rena och kalla vattnet. Förespråkarna för den speciella kallvattenkur som grundar sig på denna övertygelse använder en retorik som ligger nära väckelsepredikanernas – det utlovas att

vattnet inte bara ska bota sjukdomar, det ska också stilla passioner och befördra nykterhet, flit och ordning. Speciella regler gäller för kvinnor, åtminstone när de är havande eller har sina perioder, men kallvattenkuren ska i princip kunna brukas av alla. Det kalla vattnet föreskrivs både för invärtes och utvärtes bruk, och såväl för hälsans skull som av moraliska skäl.

En tidig förespråkare för kalla bad är den danske professorn J.C. Tode från Köpenhamn, vars tankar i ämnet översattes till svenska och utgavs med titeln *Ett mycket beqvämt sätt att bruka kalla bad* (1820). Han hävdar helt sonika att allt man behöver är ett vattenkar, några kannor vatten och ”en person” – men då glömmer han pallen och vattenkannan. Så här går det till: Man sätter pallen i karet, sätter sig själv på pallen och låter personen vattna en med vattenkannan ”liksom man vattnar en planta”. Svårare är det inte, och mycket välgörande därtill. Detta är enligt professor Tode det utmärkta Douche- eller Dropp-badet.¹

Det fanns ett demokratiskt inslag i den gamla kurortskulturen som blev särskilt framträdande inom denna tradition. Många underströk att kallvattenkuren erbjöd en enkel, billig och lättåtkomlig hälsovård för folket. En intressant skrift på detta tema utgavs år 1836 av medicine doktor Sven Kellberg. Titeln är beräknad att säga allt och lyder: *Läkekunsten med Kalt Watten i hela dess omfång, eller tydlig anvisning att genom bruket af kalt vatten hastigt och fullkomligt läka de mästa och svåraste af menniskans sjukdomar, jemte ett Bihang innehållande ett urval af sjukdomshistorier*.² Kallvattenkuren förväntas snabbt och fullkomligt bota de flesta sjukdomar. De avslutande sjukdomshistorierna var ett ofta återkommande inslag i kurortslitteraturen och fyllde något av det nutida kvällstidningsbehovet av att se en blandning av olyckor och solskenshistorier passera revy.

Kellberg förser sitt tema med starka religiö-

sa, moraliska och civilisationskritiska övertoner, samt ger läsaren en hel historiesyn på köpet. Endast rent vatten är enligt författaren av Försynen vid skapelsen anvisat människan till dryck, och i forntiden, då detta bud efterlevdes, var folk friskare och starkare. Alla stora och starka djur dricker endast vatten, påpekar Kellberg. (Liksom de flesta små och ynkliga, ville man gärna tillägga.) ”Den egentliga, sanna, enda drycken är vatten”, lyder en central men bombastisk sentens.

Civilisationskritiken riktas främst mot västerlandet och européerna, eftersom vi härifrån enligt Kellberg har spritt de fördärliga dryckerna ut över världen, med sjukdomar och laster till följd. Även om detta har visst fog för sig när det gäller vin och öl, stämmer det knappast för kaffe, te och choklad, inte heller med någon självklarhet för spriten, men man får väl vara mild i bedömningen av detta tidiga exempel på kritik av kolonialismen. Sammantaget är det allmänna kultur-tillståndet enligt Kellberg ett tecken på förfall.

Utvecklingen verkar dock på senare tid ha svängt till det bättre. Kellberg ser en ljusning i kulturmörkret – en större villighet att prova kallvattenkuren och en ny och tämligen allmänt spridd strävan efter ett enklare och naturligare liv. Ännu möter han emellertid fördomar mot bruket av kallt vatten i snart sagt alla sammanhang och det är dessa han med sin omfattande inledning önskar motverka. Största delen av boken rör sedan behandlingen av olika sjukdomar med hjälp av vatten och vad han kallar ”Naturens läkande förmåga”.

När man inom denna tradition talar om vattnets egenskaper och verkan, undviker man kemiska analyser och moderna läkarartermer för att i stället åberopa historien och traditionen. Grekerna Hippokrates och Erasistratos apostroferas för sin insikt om vatten som läkemedel, liksom romaren Celsus verk *Åtta böcker om läkekunsten*. Medeltiden blir åter

en mörk mellanperiod i väntan på den upplysta tid som inträder vid slutet av 1700-talet. Större delen av argumentationen läggs på diskussionen om lämpliga drycker, baden blir mer översiktligt behandlade i slutet. Även här finns i instruktionerna den för kurortskulturen så väsentliga blandningen av andligt och kroppsligt. Sinnesstämningen är högst väsentlig. Man får inte gå i badet med olust eller fruktan, då är det bättre att vänta tills modet och beslutsamheten inställer sig.

Kallvattenkuren utvecklades till en av de stora debattfrågorna inom den svenska kurortskulturen kring 1800-talets mitt. Den fick stor uppmärksamhet både i medicinska kretsar och bland allmänheten och ledde till bildandet av olika riktningar, skolor och partier.

Homeopater, allopaten och hydropater

Vetenskapsmännens och läkarkårens stora svårigheter att förklara varför brunnskurerna var så framgångsrika som Sundhetskollegiets statistik visade blev vid mitten av 1800-talet alltmer av ett problem. Tidigare hade det funnits en ovilja mot att systematisera för hårt, kombinerad med tanken att varje sjukdom var unik och måste kureras på ett personspecifikt sätt. Nu var det fler som gärna ville presentera en allmän teori om hur hälsovattnet verkade. Men i en tid då många läkare ansåg sig föranledda att ordinera skrämmande höga doser, även av giftiga ämnen som kvicksilver eller opium, kunde man inte så lätt göra begripligt hur några uns järnoxid eller en minimal mängd natriumklorid, vanligt koksalt, skulle kunna få en så storartad effekt. Homeopaterna erbjöd dock lovande uppslag till förklaringar.

Grunden för de homeopatiska lärorerna hade lagts av Samuel Hahnemann (1755–1843) i slutet av 1700-talet. Dess första grundsats var tanken att lika botar lika. Ett läkemedel som på en frisk person gav vissa effekter troddes kunna bota en sjukdom med likartade symptom. Men det var framför allt dess andra

grundsats, potenseringsprincipen, som åberopades i kurortskretsar. Potenseringsprincipen gick ut på att ett läkemedels verkan i princip var omvänt proportionellt mot dosen – ju mer utspätt, desto högre ”potensering” och därmed bättre effekt. Ett förklaring av detta fenomen var att utspädningen skapade något slags hål som till form och karaktär liknade den verksamma ingrediensen, vilken i sin tur liknade sjukdomen. Hålen slukade sjukdomen och bekämpade den på detta sätt. Denna märkliga idé blir begripligare mot bakgrund av de starka mediciner som förekom. Ett svagare läkemedel gav åtminstone utrymme för självläkning, även om det skulle vara utspätt till verkningslöshet. Man kan lätt förstå att brunnsläkarna såg sin verksamhet som ett bevis på sanningen i homeopatins teser. Halterna av mineralsalter i de svenska brunnsvattnen var mycket låga och om detta skulle förklara hälsobrunnarnas goda medicinska resultat talade det till de låga koncentrationernas fördel.

Hahnemann själv menade emellertid att det inte alls var fråga om någon materiell kemisk påverkan, utan att det verksamma elementet i läkemedlet utgjordes av immateriella läkekrafter som frigjordes under potenseringen.

Homeopaterna gick till storms mot de traditionella läkarna som de kallade allopaten (gr. allos = annan) eftersom de menade att vanliga läkare i stället för principen ”lika botar lika” verkade utifrån övertygelsen att man skulle bekämpa sjukdomar med deras motsats och därmed skapade krig i organismen. Fienden var emellertid inte endast de medicinfixerade läkarna utan ofta hela ”vårt moderna förderfvade och förvirrade kulturtillstånd”. Boten bestod dock inte i revolution utan av vatten, både till invärtes och utvärtes bruk.

Striderna kring de olika vattenskolorna intensifierades vid mitten av 1800-talet och särskilt kring den homeopatiskt inspirerade

Företrädare för stridande vattenskolor utsätts för kallvattenkuren i Söderköping. Ur J.A. af Kullbergs elaka bildkavalkad *Badminnen från Söderköping* (1846).

hydropatin gick debattens vågor höga, vilket ledde till bokutgivning, tidningsskrivelser, satirer och nidskrifter.

Sex skämtsamma tablåer på gränsen mot en mer elak satir utfördes av J.A. af Kullberg och publicerades som *Badminnen från Söderköping* år 1846. Dessa bilder har titlar, men i övrigt saknar publikationen text. Den har sin pendang i en annan skrift, *Kärlek och vatten* (1847), anonymt utgiven men attribuerad till Z.T. Björck. Där berättas en historia med utgångspunkt från Kullbergs bilder. Fyra av teckningarna är nära relaterade till de invecklade kärlekshistorier som dominerar handlingen, medan de två övriga behandlar brännande frågor i tiden – den ena kvinnoemancipationen, den andra hydroterapien. Samtliga ger en föga smickrande bild av kallvattenkuren i Söderköping.

Satiren riktas främst mot ”den föga angenäma vattenkurstorturen, som kallas inpackning”. Tre klaustrofobiskt mumielindade kvinnliga brunnsgäster framställs på en avskräckande bild och kallvattenkuren ankla-

gas för att göra människor till amfibier.

Ett möte mellan företrädarna för stridande vattenskolor avslutar bildkavalkaden. Allopaten, det vill säga en för tiden normalt utbildad läkare, driver hårt med homeopaten, främst för idén att en substans blir mer verksam ju mindre dosen är. Homeopaten å sin sida föreläser med fingret höjt i pedagogiskt nit och hävdar alla sina doktriners företräden, medan hydropaten tröttar ut de övriga genom att läsa högt ur en avhandling om det kalla vattnet enligt Priessnitz metod, författad av en professor Eriksson. Den tydligt tyskinfluerade texten finns noggrant återgiven, full av spetsfundigheter, distinktioner och inskjutna bisatser.

Förvånande nog leder denna tablå fram till en försonande endräktslösning. Alla blir avslutningsvis ense om att de olika läroarna med fördel kan sammanjämkas.³ De planerar därför en ny skola, ett troget syskonförbund riktat mot tendensen att använda människokroppen som ett experimentalfält för diverse teorier, men också mot all ensidighet och all

ovilja att ta till sig det goda i de nya läroarna. De utbringar slutligen ett glatt leve för den nya Allo-, Hydro-, Homöopathien.

Fullt så försonliga och öppna för kompromisser var långt ifrån alla, även om man förvånande ofta ger uttryck för idealen att man bör vara oväldig i sina domar.

Ett ögonvittne

Till Sverige förmedlades kallvattenkuren främst via den österrikiske naturläkaren Vincenz Priessnitz (1790–1851) som i Gräfenberg i nuvarande Tjeckien anlade en vattenkuranstalt som blev vida berömd eller beryktad, beroende på vilken position man intog. Priessnitz gjorde med viss rätt anspråk på att ha grundat den moderna hydroterapi (i snävare bemärkelse) trots att han uppenbarligen helt saknade medicinsk utbildning.

Gräfenbergskuren var så kontroversiell att man kunde räkna med stort allmänt intresse för en ögonvittnesskildring. Publicisten Anders Lindeberg (1789–1849), som engagerade sig i det mesta som rörde sig i tiden och var känd som en orädd person som öppet yttrade sina åsikter, utgav år 1841 en reseberättelse där han redogjorde för ett besök hos Priessnitz (Lindeberg 1841:185–200). Lindeberg stannade vid brunnen i sex veckor och genomgick kallvattenkuren enligt alla konstens regler. Man får intrycket att han tillhörde anhängarna av denna nya teori, vilket inte hindrar att hans kritik av förhållandena vid Gräfenberg blev skarp.

Vid den inledande läkarundersökningen sänkte Priessnitz ner den nakna nykomlingen i ett kallt bad och ordinerade därefter behandling efter hur han uppfattade vattnets verkan på huden. Han uppförde sig inte som vanliga läkare som tar pulsen eller ber patienten sträcka ut tungan. Vattnet är universalläkemedlet vid Gräfenberg, supplerat endast av den rena kylan, vilken tänks väcka sin motsats värmen. Hastiga övergångar då svettiga kroppar plötsligt doppas i kallt vatten eller

sveps i kalla våta lakan hör till de mest frekventa behandlingarna.

Dagen börjas klockan fyra då den nakna patienten blir inpackad, hårt lindad och höljad med filter och bolstrar för att sedan lämnas att svettas i upp till tre timmar. Därefter får han en filt över huvudet, halmskor på fötterna och leds till en kallvattenbassäng. Denna behandling kan upprepas flera gånger i följd. Efter badkuren tar man sitt glas och går ut i skogen några timmar för att promenera mellan de olika källorna och dricka minst ett glas kallt vatten vid var och en. Vissa överdriver denna kur och dricker tills de spy eller svimmar, berättar Lindeberg.

Frukost serveras först efter denna promenads slut. Sedan vidtar olika typer av kallbad: sittbad, fotbad, huvudbad, kalla omslag och duscher. Duscharna ligger återigen ute i skogen, vägen dit är lång och brant och duschvattnet kommer från hög höjd, ibland över sju meter. Efter varje vattenbehandling upprepas promenaderna. ”Sålunda förflyter dagen tämligen enformigt med den ledsamma, för den menliga stoltheten förödmjukande, sysselsättningen att endast sörja för de djuriska behoven, för det kroppsliga välbefinnandet” (Lindeberg 1841:194).

I övrigt tycks det inte vara så mycket med välbefinnandet. Trakten kring Gräfenberg var visserligen vacker, men klimatet så fuktigt och kallt att Lindeberg konstaterar att både humör och hälsa blir lidande. Dessutom luktar det ofta illa av boskapsskötsel och gödselspridning, vilket förstör nöjet med att vistas i naturen. Därtill kommer att maten är usel och bostaden under all kritik. Den tunna soppa som Priessnitz hustru lagar består enligt Lindeberg bara av vatten och lite fett, och det urkokta köttet får gästerna att sörja djurens för tidiga död. Vid anstalten tillåts varken kaffe, te eller starka drycker, däremot serveras ibland frukt och bär, vetebrod och feta kakor, vilket annars brukar anses skadligt under en brunnskur.

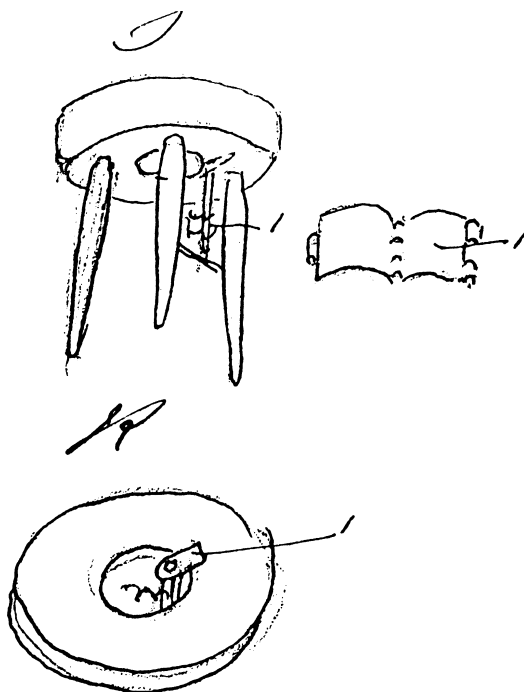
Sådana umbäranden och ett obekvämt liv kunde kanske tolereras under en kortare tid, men kuren vid Gräfenberg var mycket långvarig. Lindeberg noterar att det finns många som reduceras till denna vegeterande tillvaro under månader och kanske år. Han kan inte låta bli att fråga sig hur mycket av de goda resultaten som beror på att man vårdar sin hälsa under så lång tid.

Efter dessa avskräckande erfarenheter har Lindeberg sin uppfattning om Priessnitz klar. Han ser honom som en man i avsaknad av såväl medicinsk kunskap som allmän hyfs och bildning, vilken gör sin sak mer skada än nytta. En del av skulden för de negativa effekterna faller dock på dem som upphöjer denne man till orakel och halvgud. Lindeberg behåller emellertid sin tro på kallvattenkurens gynnsamma effekter och tror att den kan inleda en revolution inom medicinen och i modifierad form vara både forskningen och människorna till stor nytta.

Vattenläkekonstens filosofi

Under 1800-talet förstärks vattenläkekonstens karaktär av filosofi, vilket ger nya argument och angreppsvinklar. Med hjälp av ontologi och metafysik inspirerade av romantikens naturfilosofi får den medicinska empirin vid brunnarna en mer spännande teoretisk överbyggnad. Det växer fram en ny retorik som utvecklar kurortskulturens samband mellan kropp och själ till en lära om andevärldens och de inre krafternas verksamma men fördolda spel i sinnevärlden.

En framgångsrik företrädare för denna linje är brunnsläkaren vid Söderköpings brunn Johan Olof Lagberg (1789–1856). I sin *Handbok i Hydrotherapien eller anvisning att med vattenbehandling bota sjukdomar* (1–2, 1853) ger han grunddragen i sin vattenfilosofi, samtidigt som han presenterar de olika bad och behandlingstyper som finns tillgängliga i Söderköping. Denna filosofi, liksom den åtföljande praktiken, är inte Lagbergs egen

Praktisk lavemangsstol med hål i mitten av sitsen. Teckning av Johan Olof Lagberg i hans resebeskrivning från kallvattenkuranläggningar i Tyskland år 1841.

uppfinning. Under sin studietid fascinerades han av den romantiska naturfilosofin hos Schelling och Oken. Därifrån lånade han tankegodts som han kombinerade med praktiska erfarenheter samt intryck från sina studier av Priessnitz metoder i Gräfenberg år 1841.⁴

I inledningen till första volymen redogör Lagberg för sin människosyn och sin definition av vad det innebär att vara frisk respektive sjuk:

Människans lekamliga organism likasom hvarje annan levande varelse, är *frisk*, när hos henne harmoniskt förhållande eger rum mellan de trenne hufvudmomenterna i lifvets timliga utvecklingsgång: *varda, vara och förvandlas; sjuk* åter då, när harmonie och jemnvigt dem emellan saknas (Lagberg 1853:1).

Denna ontologiska utsaga om varandets väsen vilar på ett uttalat harmoniideal. Det är

harmoni och jämvikt som är livets grundregel. Människan ska i sig förena ande och natur; det som står över henne och det som står under henne på livets stege skall mötas och samverka i människans värld.

I det ena som det andra fallet står människan i beständig växelverkan med och beroende af en andeverld öfver henne, en naturverld under henne och en dessa båda i sig förenande människoverld omkring henne (Lagberg 1853:1).

På ett sätt som påminner om vår tids New Age-tänkande fördelas ansvaret för människans sjukdomstillstånd tämligen jämnt mellan de yttre faktorer som kan påverka hälsan och människans egen inre och mentala föråga.

Människans tillstånd af frisk eller sjuk beror alltså af denna växelverkan d.v.s. af de yttre inflytelsernas beskaffenhet å den ena och af hennes reaction å den andra sidan (Lagberg 1853:1).

Lagberg betonar också i det följande patientens medverkan i kuren. Man behöver inga konstgjorda, dyra och svåråtkomliga mediciner, som ofta dessutom innehåller gifter, det räcker med vatten – billigt och lättillgängligt för alla. Lagberg framför detta som ”ett evangelium för de medellöse” (Lagberg 1853:31). Resonemanget leder fram till det som Lagberg betraktar som vattenkurens högsta grundsats: ”Endast det friska och helsosamma kan bota det sjuka” (Lagberg 1853:37). De ytterligare regler som presenteras förefaller lätta att följa och de verksamma medel som vattenläkaren använder är och skall vara enkla och vardagliga ting som alla människor, friska som sjuka, kan få tillgång till och må bra av: mat, kryddor, luft, ljus, rörelse och vila, köld och värme. Han ville utveckla den praktiska hälsovården och bildningsnivån så att människor till slut skulle kunna bota sig själva (Lagberg 1853:19).

Badbehandlingen ska ske i makligt tempo för att inte störa matsmältningen. Det innebär

att man bör vänta uppemot 2 timmar efter frukost, respektive 3–5 timmar efter middagen.

Häraf följer att, på kurort i synnerhet, patienten bör vidtaga större delen av de dagliga kuråtgärderna på förmiddagen, och offra det mesta af eftermiddagen åt rörelse i fria luften, åt umgängeslivet och åt själsnjutning (Lagberg 1853:62).

Just som man fått föreställningen om en paradiskt behaglig kur som man gärna skulle vilja anmäla sig till, tillstöter en komplikation. Liksom många filosofer av detta slag kan Lagberg i sin vattenkur inte motstå frestelsen att lägga en moralisk dimension till sjukdomsbilden, vilket aktualiserar frågor om skuld och straff. Den utvecklas inte vidare, men leder till en kryptisk sats som denna:

I allmänhet må man veta, att de lekamliga felen lika litet som de moraliska kunna besegras helt och hållet utan smärta (Lagberg 1853:58).

Tidstypiskt och utmärkande för Lagbergs specialblandning av vetenskap och metafysik är också att han särskilt förespråkar kombinationen animal magnetism och bön (Lagberg 1853:19). Ytterst beror hälsan enligt Lagberg på att man inom sig får tillgång till naturens egen läkekraft.

Källan, hvarifrån organismens alla rörelser till uppehållelse, försvar och återställelse utgå, är lifvets sjelft, här under namn af naturens läkekraft. Denna kraft, läkaren inom oss, är ytterst den, som allena förmår bota alla sjukdomar. Men denna kraft – i likhet med allt skapadt lif – är till, endast så vidt den stundeligen nyskapas, d.v.s. uppehålles af sitt ursprung (Lagberg 1853:6f).

Läkaren inom oss har hos Lagberg religiösa övertoner och stammar ursprungligen från Skaparen som också är ansvarig för dess ständiga nyskapande. För den levande varelsen blir naturens kraft tillgänglig genom kontakt med enkla jordiska ting som mat och vatten. Från den romantiska filosofin i He-

gels, Fichtes eller Schellings tappning har Lagberg sedan hämtat sin lovsång över växelverkan och förening av motsatser:

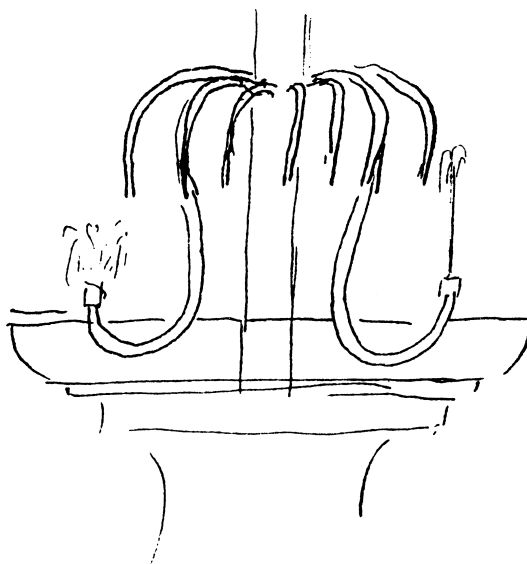
Detta sker genom växelverkan mellan det enskilda och det allmänna, genom den skapades införlifvande med den skapande, hvilket på den materiellt lekamliga tillvarons sida vinnes derigenom, att den individuella läkekraften sjelfverksam tillagnar sig, att dess organism upptager och till utvecklade organer och krafter arbetar ut hvad vi kalla lifsmedel, näringsmedel i vidsträcktaste mening, såsom elementerna mat, dryck och hela den öfriga mångfalden af momenter, som äro nyttiga och nödiga, – i hvilket allt det är den skapande, som i gåfvan ger sig (Lagberg 1853:6f, jfr även 36f).

Den utrerade kallvattenkuren väckte stort intresse även utanför läkarkåren. Många uppsökte denna nya kurform drivna av allt från mild nyfikenhet till desperat hopp, och metoden blev utsatt för såväl okritisk beundran som balanserad kritik eller elak satir. Den mindre seriösa ryktesspridningen riktade in sig på de mumieliknande patienterna inlindade i kalla och våta lakan, samt skräcken för att hastigt översköljas av iskallt vatten.⁵

Kvinnorna vid kurorten

Kallvattenkuren vid Söderköping och doktor Lagbergs gestalt belyses från ett annat håll av författarinnan Betty Ehrenborg (1818–1880).⁶ Hon besöker Söderköping sommaren 1844 tillsammans med sin mor Fredrika och möter i brunnsläkaren en komplicerad personlighet, visserligen högt begåvad och charmerande, men ändå problematisk. Hon pendlar länge mellan beundran och tveksamhet inför hans person.

Det första mötet mellan brunnsгäst och läkare var den vanliga inspektionen vid ankomsten till brunnen. Denna gång tar den oväntat lång tid med tanke på den enkla och vanliga ordinationen, eftersom Lagberg släpper fram hela sin retoriska förmåga. Betty Ehrenborg kommenterar redan i sitt första brev till sin syster Anna Beata hans märkliga

Vattenkonst avsedd för ögon-, öron- och munbad, samt drickning. Teckning av Johan Olof Lagberg i hans resebeskrivning från kallvattenkuranläggningar i Tyskland år 1841.

talegåva, vars make hon sällan hört och tillade generöst att han ”talade i allmänhet mycket klokt, billigt, varmt och omtänksamt”.⁷

Dagen därpå, medan modern får ett s.k. regnbad, gör Betty en artighetsvisit i doktors hem och träffar hans hustru Sofia som hon finner ”innerligen god och hygglig”. Av de andra brunnsгästerna får hon intrycket att den allmänna meningen är att doktorn är ett geni. På kvällen återkommer han själv och ”talade mycket, och lärorikt”, samt överlämnar en broschyr. Det är uppenbart att Lagberg hade ett stort behov av att förklara de tankar och idéer som låg till grund för behandlingen.

Sedan Betty Ehrenborg fått stifta bekantskap med den berömda inpackning som var Gräfenbergskurens specialbehandling skriver hon till sin syster: ”I dag har vi båda inpackats, och äro varma och goda.” Det hon mest uppskattar av kuren och kallar ”den ljufvaste kommission jag kunde få” är just uppgiften att aldrig frysa.⁸ Här finns en del av förklaringen till det ständiga spring som hör

till Söderköpings kallvattenkur. Betty Ehrenborg ger i sina brev en humoristisk skildring av hur gräfenbergarna störtar fram som kometer över brunnsgården och korsar varandras banor i rasande fart på längden och tvären. Om någon försöker hejda dem flyr de bara med större hast, upptagna av sina många plikter.

I vår tid med elektricitet och centralvärme har man svårt att föreställa sig hur kallt det var i de flesta hem under gångna sekler. De stora stenslotten var kalla, de tunnväggiga trähusen var kalla, alla offentliga lokaler var kalla, och även om det fanns öppna spisar och kakelugnar hade man sällan råd att värma upp mer än några rum i hemmen under vintern och även då spreds värmen över ett ganska begränsat område kring eldstaden. På vår och höst, liksom under kalla somrar, var det många som småhutrade sig genom dagarna, och som alla vet blir man trött av att ständigt frysa. En kallvattenkur låter nu inte som den bästa boten mot kyla, men dels kan man räkna med den värmekänsla som uppstår efter en kall dusch, dels hade Lagberg uppenbarligen sina egna idéer.

Inledningsvis verkar Betty Ehrenborg helt solidarisk med kallvattenkuren och dess företrädare, men efter en dryg månads kur har hon fått distans till verksamheten. Den trägna tjänstgöring som fyller en gräfenbergares vardag har gjort det svårt att få tid att skriva långa brev, klagar hon, och därtill menar hon sig ha blivit ”mycket, mycket dum” av det kalla vattnet.

Vad gäller doktor Lagberg har hon efter en termins brunnskur fått en mer nyanserad uppfattning och ser honom varken som charlatan eller geni.

Doktor Lagberg är en varm och verklig människövän, som redan har utträttat otroligt mycket. Urskiljning felas honom ibland – men alldrig god vilja; och han är äfven ganska skarpsinnig.⁹

Kuren har gjort Betty Ehrenborg och hennes mor gott, och på sådana grunder bildar sig de flesta brunnsгäster sin uppfattning om kurorens och läkarnas förträfflighet.

Sensmoral

När man från vår tids horisont ska analysera dessa teorier sker något märkligt. Det som då ansågs vara en extrem ytterlighetsståndpunkt och var ett tacksamt mål för kritik och satir – att vanligt kallt vatten kan vara välgörande – uppfattas nu som högst rimligt och föga uppseendeväckande, medan den traditionella uppfattningen inom dåtida vetenskap, vilken omfattades av såväl läkarkår som allmänhet – att de verksamma faktorerna utgjordes av de olika mineral och salter som fanns lösta i vattnet – är en betydligt mer tveksam ståndpunkt.

Någon gång efter sekelskiftet 1900 när vattnet blir bara vatten igen kollapsar följaktligen en stor del av brunnskulturens teoribygge, medan en grundsten till ett av dess mest fantasifulla torn står kvar.

Elisabeth Mansén, docent

Idé- och lärdoms historia, Lund

Noter

- 1 Den nitiske översättaren C. Trendelenburg lägger fyra punkter till skriften och inskräper där att det är en nyttig form av bad för barn och unga, men farlig för äldre, varmed han avser personer över 40 år.
- 2 Författarnamnet till den av Kellberg utgivna skriften är dock inte tänkt att ge någon information; ”Dr Fabricius” är en pseudonym. En annan publikation i samma anda är Floyer *et al.* 1842. Det är en översättning från den femte tyska upplagan, men skriften är redan från början ett kompilat som inte tillför mycket nytt. Det intressanta är det stora intresse för frågan som boken i alla dess upplagor vittnar om.
- 3 En liknande förhoppning om en slutlig samförstånds lösning framförs mer seriöst i den anonyma skriften *Några ord om Södertelje ...* 1854:13.
- 4 Att Lagberg liksom Lindeberg kom hem entusiast-

tisk för kallvattenkuren, men med en kritisk inställning till Priessnitz framgår av hans intressanta reseberättelse som förvaras på Kungliga biblioteket.

- 5 Se [Anon.] 1854:9. Helt säker kan man inte vara att skriften verkligen är författad av en patient som titeln ger vid handen, det kan lika gärna vara en användbar fiktion.
- 6 Se Lövgren 1913–1914: 1:34–37, 2:44–47, 3:120f, 128ff, 134ff. Betty Ehrenborgs papper förvaras på UUB.
- 7 Brev från Betty Ehrenborg till Anna Beata af Kleen, f. Ehrenborg 21.5. [1844].
- 8 Verkan av värme och kyla betonades särskilt inom hydropatin. En annan anhängare av denna kallvattenkur, Philip Alfort, tar i sin *Handbok för brunns-gäster* (1842) upp vikten av att inte frysa när man dricker brunn, särskilt skall man akta sig för att bli våt och kall om fötterna. Alfort föreskriver kroppsrörelse i två till fem timmar, vilket låter som ett rejält träningspass.
- 9 Brev från Betty Ehrenborg till Anna Beata af Kleen, f. Ehrenborg 8.7. 1844.

Källor och litteratur

Kungliga biblioteket

Reseberättelse. I Johan Olof Lagbergs samling L 71:12.

Uppsala universitetsbibliotek

Brev från Betty Ehrenborg till Anna Beata af Kleen, f. Ehrenborg X 284 ba 15.

[Anon.] 1854: *Några ord om Södertelje och dess vattenkur-inrättning av en svensk f.d. vattenpatient*. Stockholm.

Björck, Z.T. 1847: *Kärlek och vatten*. Norrköping.

Fabricius, dr [pseud.] 1836: *Läkekonsten med kalt vatten i hela dess omfång, eller tydlig anvisning att genom bruket af kalt vatten hastigt och fullkomligt läka de mästa och svåraste af menniskans sjukdomar, jemte ett bihang innehållande ett urval af sjukdomshistorier*. Övers. av med. dr S. Kellberg. Uddevalla.

Floyer, J., Hoffman, F. och Hancocke, J. 1842: *Den fullständiga Watten-Doktorn eller det kalla vattnets härliga verkningar til menniskokroppens stärkande, många sjukdomars, i synnerhet febrars, och åtskilliga kroppsskadors förekommande och helande. Jemte ett bihang om ättikans och mjölkens användande såsom läkemedel*. Fahlun.

Frankell, Tomas 1998: *Stilla stunder*. I: Swanberg, Lena Katarina (red.): *Spa. Behandling, träning, mat, avspänning*. Stockholm: Raster Förlag.

Kullberg J.A. af 1846: *Badminnen från Söderköping*. Söderköping.

Lagberg, Johan Olof 1853: *Handbok i Hydrotherapien eller anvisning att med vattenbehandling bota sjukdomar*, 1–2. Söderköping.

Lindeberg, Anders 1841: *Betraktelser under en resa i Danmark, Tyskland och Ungern*. Stockholm.

Lövgren, Nils 1913–1914: *Katarina Elisabet Posse, född Ehrenborg, Signaturen B. E-g. En lifsbild från nittonde århundradet*, 1–3. Stockholm.

Tode, Joh. Clem. 1820: *Ett mycket beqvämt sätt att bruka kalla bad*. Malmö.

SUMMARY

Ordinary Water

Within the spa culture of Sweden there emerged in the middle of the 19th century the notion that every ailment could be cured simply by applying ordinary pure and cold water. The predominant explanation of the remarkable results of the water cures tended at that time to focus on the mineral and saline elements in the water, but this new idea – imported from Germany and made famous (or to some notorious) by a certain Vincenz Priessnitz – claimed that the contents were insignificant. The all-important issue was the special cold water cure.

A Swedish journalist travelled to Gräfenberg in the 1840s to try the cure provided by the self-appointed doctor Priessnitz and tell the Swedish general public all about it. The same curiosity urged the ambitious young Swedish MD Johan Olof Lagberg to make a journey to the Continent in order to study the new water cure. Both returned with horrible memories of the regime of Mr Priessnitz, but kept a vivid interest in the water cure itself.

Back home Dr Lagberg decided to introduce his own variety of the cold water cure at the spa of Söderköping, where he was the manager. He started writing scientific

works where the medical evidence of the cold water cure is imbedded in the romantic philosophy of Schelling and Oken. He was fairly successful and the spa of Söderköping thrived. The young Swedish author Betty Ehrenborg bears witness to the healing qualities of the cold water cure in her letters to her sister. She also testifies to the charming and serious character of Dr Lagberg, who spends a lot of his time explaining the secrets of the cold water cure.

Others were not impressed. Soon the Swedish press included satirical accounts and comic pictures of people turned into amphibians, instantly submerged in ice-cold water and salvaged only to be wrapped in wet blankets and left to sweat for hours on end.

This is one of many instances showing that an idea considered by science at the time most extreme and perhaps even ridiculous has turned out to be more plausible than the generally approved opinion within medical science. Modern spa culture relies strongly on the supposed soul-soothing and healing effects of natural water, whereas the old traditional conception of active ingredients is most definitely dead.